

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΟΟΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των Βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σάλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των Έκτακτων στα Όρλωφικά (1770) και ή άνειραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από τήν ήττα στον παραγκωνισμό και τήν καταδίκη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τούς συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τή σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορική έταιρική συνεργασία του Βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παρηγόρατων (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ένα άγνωστο έπιστόμιο και μία Έλληνική μαρτυρία για τό πέρασμα του Lenke από τή Ταρσίτση της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΙΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόγος τρεΐς: Φιλωργενία c. 1495 ή Ρόμη c. 1517; Γέρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημνη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με τήν πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για έγκατάσταση τυπογραφείου στα 'Επτάνηρα ● Τ. Ε. ΣΚΑΒΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η ένδειξη προσόδων κατά τήν Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ (15ος-16ος αι.)

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.222](https://doi.org/10.12681/mnimon.222)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ. Ι. (1982). ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ (15ος- 16ος αι.). *Μνήμων*, 8, 1-8. <https://doi.org/10.12681/mnimon.222>

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ (15ος - 16ος αι.)

Στην σύντομη αυτήν ανακοίνωση θα παρουσιάσω μερικά παραδείγματα που μπορούν να υποδείξουν την επίπτωση της φορολογίας στον εκκρηματισμό της οικονομίας του χωριού στα Βαλκάνια κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα. Είναι φανερό πως ο συσχετισμός της φορολογίας με τον εκκρηματισμό, στο πλαίσιο μιᾶς αγροτικής αυτοκαταναλωτικής οικονομίας, έχει κυρίως σημασία για να εκτιμήσουμε την υποχρεωτική εμπορευματοποίηση, μέσω της οποίας πραγματοποιείται ή απόκτηση του ρευστού χρήματος που προορίζεται για την πληρωμή των φόρων.

Πρέπει πρώτα πρώτα να υπενθυμίσουμε εδώ πως ένα κλάσμα των φόρων, που ἐβάρυναν τους αγροτικούς πληθυσμούς στην Ὀθωμανική αυτοκρατορία, ἔπρεπε να πληρωθεῖ σὲ μετρητά· αὐτὸ προϋποθέτει μιὰ σχέση των ἄμεσων παραγωγῶν με τὴν ἀγορά. Ἐτσι λοιπόν, σὲ κάθε περίπτωση που ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀριθμητικὰ δεδομένα για τὴ μέση παραγωγή των «οἰκογενειακῶν μονάδων παραγωγῆς», μπορούμε νὰ καθορίσουμε τὸ βαθμὸ υποχρεωτικῶν ἐκκρηματισμοῦ τῆς οἰκονομίας τοῦ χωριοῦ, στηριζόμενοι στὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν παραγωγή καὶ στὸ χρηματικὸ κλάσμα τοῦ φόρου που, σὲ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ, τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος τὸ διένειμε ὡς φορολογικὴ πρόσοδο στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ διοικητικοῦ, στρατιωτικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ μηχανισμοῦ. Στηριγμένοι στὴν ἴδια αὐτὴ σχέση, μπορούμε νὰ ὀριοθετήσουμε τὰ σημεῖα, πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ χωρικοὶ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀποκτήσουν καθαρὸ χρηματικὸ εἰσόδημα.

Τὰ κατάστιχα τῶν τιμαριῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας ἀποτελοῦν μιὰν ἀπὸ τὶς κύριες πηγές ἀπ' ὅπου ἀντλοῦμε πληροφορίες για τὴ φορολογία, καί, ἔμμεσα, για τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰώνα. Μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καθορίσουμε, με ἀφετηρία τὴ δεκάτη, τὴν παραγωγή σὲ ὄγκο καὶ σὲ χρηματικὴ ἀξία καὶ νὰ δοῦμε τὶς ἐπιπτώσεις τῆς φορολογικῆς προσόδου που εἰσπράττεται σὲ εἶδος καὶ σὲ χρήμα ἀπὸ τὴν παραγωγή αὐτῆ. Ὅπως δὴ ποτε, ἐπειδὴ ἡ φορολογικὴ πρόσοδος που καταγράφουν τὰ

* Ἡ δημοσίευση αὐτὴ εἶναι τὸ κείμενο ἀνακοίνωσης που παρουσιάστηκε (γαλλικὰ) στὴ συγκέντρωση: *Journées d'Études du Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine: Circulation Monétaire et Institutions Bancaires, XVIIe - XIXe siècles* στὸ Bendor τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὶς 3 ἕως τὶς 5 Μαΐου 1979.

κατάστιχα δὲν περιλαμβάνει τὸ σύνολο τῶν φόρων στοὺς ὁποίους ὑπόκεινται οἱ οἰκογενειακὲς μονάδες παραγωγῆς, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιήσουμε μερικὰ δεδομένα μέσων ὄρων σχετικὰ μὲ τὸν κεφαλικὸ φόρο καὶ ὀρισμένους δασμούς, ὥστε νὰ καταλήξουμε ἔτσι σὲ ἓνα σχῆμα τῶν σχέσεων ποὺ ὑπάρχουν στὴν παραγωγή καὶ τὴ φορολογία¹.

Πραγματικά, στὰ κατάστιχα γίνεται λόγος γιὰ τὰ εἰσοδήματα τῶν τιμαριούχων· τὰ τιμάρια τοὺς στίς περισσότερες περιπτώσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ὀλόκληρο χωριό, εἴτε ἀπὸ ἓνα τμήμα ἑνὸς χωριοῦ ἢ καὶ ἀπὸ περισσότερα χωριά. Αὐτὰ τὰ εἰσοδήματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα κλάσμα τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ φόρων ποὺ τὴ βαρύνουν καὶ ποὺ πληρώνονται σὲ μετρητά, ὅπως ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα (*ispence*) ποὺ ἐπιβαρύνει τὸν μὴ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ, καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ σειρά δικαιωμάτων ποὺ ἀποδίδονται κι αὐτὰ σὲ μετρητά. Τὸ κλάσμα τῆς φορολογικῆς προσόδου, ποὺ ἀπαιτεῖται σὲ εἶδος, λογαριάζεται στὰ κατάστιχα καὶ σὲ χρηματικές, ἐπίσης, ἀξίες· αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συσχετίσουμε τὰ φυσικὰ μεγέθη μὲ τὰ χρηματικὰ μεγέθη ποὺ καταγράφονται στὰ κατάστιχα, καθὼς καὶ ἔκείνα ποὺ μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε ξεκινώντας ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ καταστίχου. Ἡ δεκάτη (*öyr*) λογαριάζεται σύμφωνα μὲ τὴ μέση παραγωγή συγκομιδῆς τριῶν διαδοχικῶν χρόνων· οἱ τιμὲς ὑπολογίζονται σύμφωνα μὲ τὴ μέση ἐπιτόπια ἐποχικὴ τιμῆ².

Γιὰ παράδειγμα, καταχωρίζω στὸν παρακάτω πίνακα ὄλους τοὺς συντελεστὲς τῆς φορολογικῆς προσόδου δύο ομάδων τιμαριῶν ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ μία σύγκειται ἀπὸ 23 χωριά ποὺ ἀνήκουν σὲ 19 τιμάρια καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ 6 χωριά ποὺ ἀνήκουν σὲ τρία τιμάρια· συνολικὰ συμπεριλαμβάνουν 1.413 φορολογικὲς μονάδες, δηλαδὴ ἓναν πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 5.850 ἀτόμων. Ἐχῶ ἀντικαταστήσει τὴ φορολογικὴ πρόσοδο ἀπὸ χρηματικὲς ἀξίες (ἀκτσέδες) σύμφωνα μὲ τὶς τιμὲς ποὺ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ κατάστιχο³ — κι αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συγκρίνουμε τὸ

1. Σπύρος Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰ.)*, Ἀθήνα «Θεμέλιο» 1978.

2. Ἀνάμεσα στίς ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν τοὺς φόρους ποὺ εἰσπράττονταν ἀπὸ τοὺς τιμαριώτες, ἀναφέρω ἐδῶ: Josef Kabrda, «Contribution à l'étude de la rente féodale dans l'Empire Ottoman», *Sbornic Praci Faculty Brněnské University*, X (1963) 33-55· XII (1965) 103-122· XIII (1966) 55-81. Καὶ, J. C. Alexander (Ἀλεξανδρόπουλος), *Toward a History of Post-byzantin Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands circa 1500-circa 1600*. (Δακτυλογρ. διδ. διατριβῆ) Columbia University, 1974 (ἀντίτυπο καὶ στὸ Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.), ὅπου καὶ συσχετισμὸς μὲ τὴ βυζαντινὴ φορολογία. Γιὰ τὴ σύνταξη τῶν καταστίχων: Irène Beldiceanu - Steinherr καὶ N. Beldiceanu, «Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVe siècle)», *Süd-ost-Forschungen*, XXXVII (1978) 1-40.

3. *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, ἔκδ. N. Todorov καὶ Boris Nedkov, II, Σόφια 1966, 430-479.

κλάσμα τής προσόδου σέ είδος μέ τò κλάσμα τής χρηματικῆς προσόδου.

Συνολική φορολογική πρόσοδος πού είσπράττουν οί τιμαριοῦχοι	Όμάδα χωριῶν Α		Όμάδα χωριῶν Β	
	Άπόλυτες τιμές	%	Άπόλυτες τιμές	%
I. Φορολογική πρόσοδος σέ είδος				
1. Δεκάτη στά δημητριακά	49.070	50,99	7.442	42,92
2. Δεκάτη στά ὄσπρια	2.594	2,7	110	0,64
ΣΥΝΟΛΟ	51.664	53,69	7.552	43,56
II. Φορολογική πρόσοδος σέ μετρητά				
1. Έγγειος φόρος και σπέντζα	23.400	24,32	5.096	29,39
2. Hassa (ίδιοκτησία τοῦ τιμαριώτη)	881	0,91	350	2,02
3. Διάφορες καλλιέργειες τροφίμων	4.613	4,79	495	2,85
4. Άμπελοκαλλιέργειες και φόρος στό κρασί	6.216	6,46	1.130	6,52
5. «Βιομηχανικές» καλλιέργειες	4.404	4,58	1.650	9,52
6. Κτηνοτροφία	3.225	3,35	143	0,82
7. Δικαιώματα και δοσίματα	1.821	1,9	992	5,32
ΣΥΝΟΛΟ	44.560	46,31	9.875	56,44

Οί σχέσεις πού προκύπτουν ἀπό τὰ δεδομένα τοῦ πίνακα ἀποτελοῦν τάξεις μεγεθῶν πού συναντᾶμε και σέ ἄλλα παραδείγματα. Έτσι, λόγω χάρη, σέ μιὰ περίπτωση 93 χωριῶν ἢ τμημάτων χωριῶν ἀπό τὴν Κεντρική Έλλάδα, τὴ Μακεδονία και τὴ Θράκη, πού συμπεριλαμβάνουν 5.105 φορολογικὲς μονάδες⁴, δηλαδή ἕναν πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 21.000 ἀτόμων, ἢ χρηματικὴ φορολογικὴ πρόσοδος ἀντιστοιχεῖ στό 61% τῆς συνολικῆς προσόδου· αὐτὴ ἢ φορολογικὴ πρόσοδος παρουσιάζει μιὰ ταλάντευση ἀνάμεσα στό 46% και τὸ 67% ἀνάλογα μέ τὴν περιοχὴ και τὰ ἀγαθὰ πού φορολογοῦνται. Αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀποδεικνύουν πὼς τὸ χρηματικὸ κλάσμα τῆς φορολογικῆς προσόδου ἀπαιτεῖ μιὰν ὑποχρεωτικὴ ἐμπορευματοποίηση, τῆς ὁποίας θὰ δοῦμε τὴ σημασία.

Ένα μέρος τῆς χρηματικῆς προσόδου καθορίζεται ἀπό τὸν προσωπικὸ φόρο και ἀπό μιὰ σειρά δικαιωμάτων. Άντιπροσωπεύει, στὴν περίπτωσι πού ἀναφέραμε, τὸ 33% τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου, ἢ ἄλλίως, τὸ 54% τῆς χρηματικῆς προσόδου. Βλέπουμε πὼς ἀκόμα και στὴν περίπτωση μιᾶς φορολογίας πού εἶναι ἐλαχίστη, ἀπό τὸ γεγονός ὅτι δὲν περιλαμβάνει τὸν κεφαλικὸ φόρο, ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα, ὁ ὁποῖος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπό τὸ πραγματικὸ εἰσόδημα, εἰσάγεται στὴ σύνθεσι τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου μέ ὑψηλὸ ποσοστό. Άκριβέστερα, ὁ

4. *Fontes-Turcici*, ὁ.π., και III, ἔκδ. Bistra Cvetkova και A. Razbojnikov, Σόφια 1972, 484-495· Strašimir A. Dimitrov και Rusi Stojkov, «Otkāsi ot registār za lenni vladenija v zapadnite Rodopi i Sersko» (Άποσπάσματα ἐνὸς κατάστιχου τιμαριῶν στὴ δυτικὴ Ροδόπη και στὴν περιοχὴ τῶν Σερρών), *Rodopski Sbornik* I (1965) 283-318.

προσωπικός φόρος αντιστοιχεί στο 50% της χρηματικής προσόδου και στο 30,7% της συνολικής, ενώ τα δικαιώματα δέν αντιστοιχούν παρά στο 3,9% και 2,4% αντιστοίχως.

Για να ξεκαθαρίσουμε τη σημασία των ποσοστών αυτών, πρέπει να καταστρώσουμε τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην παραγωγή και στη φορολογία. Γι' αυτό υπολόγισα την τυπική παραγωγή σε δημητριακά (δηλαδή την κατεξοχήν καλλιέργεια στις οικονομίες που εξετάζουμε), λογαριάζοντας το ποσό που απαιτείται για μια οικογενειακή μονάδα παραγωγής ώστε να ανταποκρίνεται στην αναπαραγωγή της παραγωγής (σπορά), στη διατροφή της οικογένειας και στη φορολογική υποχρέωση. Στον υπολογισμό αυτό, όπου λογαριάζεται επίσης ο κεφαλικός φόρος και το άβαρίζι, ή υποχρεωτική έμπορευματοποίηση, μέσω της οποίας αποκτιέται το χρηματικό κλάσμα της φορολογίας, αντιστοιχεί στο 36% της τυπικής παραγωγής.

I. Ζωτικό ελάχιστο (ετήσια μερίδα 200 kg το άτομο επί τον οικογενειακό συντελεστή 1,14)	828 kg	31,69%
II. Υποχρεωτική έμπορευματοποίηση (με βάση τη μέση τιμή των δημητριακών, δηλαδή 3,6 άκτσέδες το κοιλό της Κωνσταντινούπολης):		
1. Κεφαλικός φόρος πρὸς 75 άκτσέδες (σταθμισμένος μέσος ὄρος)	533,32	
2. Άβαρίζι ἀπὸ 20 ἕως 23 άκτσέδες	179,55	
3. Resm-i çift 22 άκτσέδες και σπέντζα 25 άκτσέδες, κατὰ μέσο ὄρο	166,72	
4. Bac-i bazar που αντιστοιχεί στην πώληση τοῦ προϊόντος σὺν τοὺς φόρους	44,89	
5. Badihava που τὸν εισπράττει ὁ τιμαριώτης	17,96	
ΣΥΝΟΛΟ τῆς υποχρεωτικῆς έμπορευματοποίησης	942,44	36,08%
III. Σπορά πρὸς 1:5	522	19,98%
IV. Δεκάτη πρὸς 12,23% (σταθμισμένος μέσος ὄρος)	320	12,25%
ΣΥΝΟΛΟ τῆς τυπικῆς παραγωγῆς	2.612	100%

*Αν παραδεχτούμε για τὰ δημητριακά μιὰ μέση ἀπόδοση 1:5, ἡ τυπική παραγωγή θὰ αντιστοιχοῦσε στο 50% τῆς συνολικῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς μιᾶς τυπικῆς ἐπιφάνειας, δηλαδή τοῦ ζευγαριοῦ (*çift*), ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ δεχτεῖ σπόρο 40 κοιλῶν Κωνσταντινούπολης ἢ, χοντρικά, 1.000 kg. Συνάγεται λοιπόν, θεωρητικά, πὼς ἡ οικογενειακή μονάδα παραγωγῆς διαθέτει μιὰν ἐπιφάνεια γῆς, ἡ ὁποία τῆς ἐπιτρέπει νὰ πραγματοποιεῖ καθαρὰ εἰσοδήματα.

Ἐπομένως, οἱ οικογενειακὲς μονάδες παραγωγῆς δὲ διαθέτουν υποχρεωτικά γαῖες που νὰ αντιστοιχοῦν στην κανονική μονάδα τῆς τυπικῆς ἐπιφάνειας. Ἐτσι, σύμφωνα με τὰ δεδομένα ἐνὸς ἀποσπάσματος καταστίχου για

χωριά της Μακεδονίας, το κλάσμα της φορολογίας που απαιτείται σε χρήμα και αποτελείται από τους προσωπικούς φόρους (κεφαλικός φόρος και σπέντζα), το άβαριζι και τα ποικίλα δικαιώματα, ίσους με το 34% της αξίας της μέσης παραγωγής σιτηρών κατά φορολογική μονάδα. Αντίθετα, σε 34 χωριά της Θράκης⁵ με έναν πληθυσμό της τάξεως των 13.300 ατόμων, το κλάσμα αυτό της φορολογικής επιβάρυνσης αντιστοιχεί στα 88% της παραγωγής σιτηρών κατά φορολογική μονάδα: πράγμα που δείχνει ότι η παραγωγή σιτηρών δεν μπορεί μόνη της να καλύψει τις φορολογικές οφειλές, όσες δε σχετίζονται άμεσα με την παραγωγή. Η υποχρεωτική έμπορευματοποίηση λοιπόν, πρέπει να θίγει και τις παραγωγές άλλου τύπου, όπου το άμπέλι έχει μια σημαντική θέση.

Σύμφωνα με το παράδειγμα των χωριών της Θράκης, ή καλλιέργεια των δημητριακών και του άμπελιού αποτελούν το 51,8% (για τα δημητριακά) και το 29% (για το άμπέλι) της συνολικής προσόδου που εισπράττουν οι τιμαριοῦχοι. Οι δύο καλλιέργειες παρέχουν στην οικογενειακή μονάδα παραγωγής ένα ακαθάριστο εισόδημα της τάξης των 270 άκτσέδων, ενώ οι προσωπικοί φόροι και τα δικαιώματα φτάνουν τους 100 άκτσέδες, και με το άβαριζι τους 125 άκτσέδες. Δεδομένου ότι το χρηματικό ισοδύναμο της τυπικής μερίδας (συνυπολογίζοντας την πρόσοδο σε είδος και την άνα-παραγωγή της παραγωγής) αντιστοιχεί σε 145 άκτσέδες, προκύπτει ότι και οι δύο καλλιέργειες μαζί δεν επαρκούν για να αντισταθμίσουν τη φορολογία παρά αφήνοντας, αν δε συνυπολογιστεί το άβαριζι, ένα υπόλοιπο 25 άκτσέδων, πράγμα που αντιστοιχεί σε 51 λίτρα κρυσίου ή σε 128 kg σταριού κατά οικογένεια.

Γίνεται φανερό από τα παραδείγματα αυτά, πώς ο υποχρεωτικός εκχρηματισμός της οικονομίας των χωριών που εξετάσαμε, δεν αφήνει παρά ένα στενό περιθώριο για καθαρά χρηματικά εισοδήματα. Αυτό παρατηρείται και στις περιπτώσεις όπου η παραγωγή των δημητριακών ξεπερνά την ποσότητα την απαραίτητη για τη διατροφή και τις απαιτήσεις της φορολογίας, αλλά και σε εκείνες όπου η παραγωγή των δημητριακών είναι έλλειμματική και αντισταθμίζεται από την άμπελοκαλλιέργεια. Στην πρώτη περίπτωση το πλεόνασμα, που θα μπορούσε να προσφέρει στους χωρικούς καθαρά χρηματικά εισοδήματα, δεν ξεπερνά το 12% της συνολικής παραγωγής.

Σημειώσαμε πώς η παραγωγή των χωριών της Μακεδονίας αντιστοιχεί στο μισό της παραγωγής που θα μπορούσε να επιτευχθεί με την καλλιέργεια μιας τυπικής επιφάνειας: αυτό σημαίνει πώς σε μια καλλιέργεια που πραγματοποιείται στην τυπική επιφάνεια, τα περισσεύματα που μπο-

5. Strašimir A. Dimitrov και Rusi Stojkov, ό.π.

ροϋν νά ἐμπορευματοποιηθοῦν ἀντιστοιχοῦν στοῦ 32% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς. Στὴν περίπτωση πού αὐτὴ ἡ γῆ ὑπόκειται ἐπίσης σὲ γαιοπρόσοδο, τὰ ἐμπορευματοποιήσιμα πλεονάσματα τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ θὰ ἐκμηδενίζονταν, ἢ θὰ κατέβαιναν στοῦ 9,8% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς, δηλαδή σὲ 505 kg, ἅμα λογαριάσουμε ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος ἀντιστοιχοῦσε στὴ μισὴ παραγωγή ἢ στοῦ τρίτου τῆς, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς σπορᾶς καὶ τῆς δεκάτης. Καθὼς μάλιστα αὐτὰ τὰ δύο συστήματα διανομῆς τῆς παραγωγῆς ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ τὸν κάτοχο τῆς γῆς ἦταν πολὺ διαδεδομένα στὴ διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, προκύπτει ὅτι γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ γαιοπρόσοδος χρειάζονταν ὑψηλὴ ἀπόδοση. Ἄλλωστε, πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι, παρ' ὅλο πού γιὰ τὴ γαιοπρόσοδο τῶν τιμαρίων μᾶς λείπουν τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα, ἔχουμε ὥστόσο ἔμμεσες ἐνδείξεις στὴ μεγάλη διαφορὰ τῆς παραγωγῆς κατὰ οἰκογένεια ἀπὸ τὸ ἓνα χωριὸ στοῦ ἄλλο: πραγματικά, ἡ μόνη δυνατότητα πού δίνουν τὰ κατάστιχα, εἶναι νὰ ὀρίσουμε τὸ μέσο οἰκογενειακὸ εἰσόδημα κατὰ χωριὸ (ποσότητα παραγωγῆς διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν): ὅμως, διαφορὲς ὅπως ἀπὸ 513 kg σὲ 36.166 kg κατὰ φορολογικὴ μονάδα, ὑποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ μορφῶν ἐκμετάλλευσης διαφορετικῶν ἀπὸ τὴν αὐτοκαλλιέργεια. Πρόκειται γιὰ μιὰ κολλιγικὴ σχέση, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται σὲ γαῖες πού θὰ ἔδιναν μιὰ παραγωγή ὑψηλότερη ἀπὸ τὴ μέση παραγωγή πού θὰ ἐξασφάλιζε ἡ ἄμεση καλλιέργεια: σ' αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς κολλιγιᾶς ὁ καλλιεργητὴς ἀπολαμβάνει τὸ μισὸ ἢ τὰ δύο τρίτα τῆς συγκομιδῆς, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ δεκάτη καὶ ἡ σπορά.

Ἡ ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τῆς φορολογίας στὴ δημιουργία καθαρῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τοὺς ἄμεσους παραγωγούς, περιστέλλεται ἀπὸ τὴν ἀσυνέχεια πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν κίνηση τῶν τιμῶν, τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καὶ τὸν ρυθμὸ προσαρμογῆς τῆς χρηματικῆς φορολογικῆς προσόδου καὶ τῶν ἄλλων φόρων στίς κινήσεις αὐτές. Λόγου χάρι, ἀνάμεσα στὰ 1489 καὶ στὰ 1796, ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα, πού προσδιορίζει σημαντικὰ τὴ φορολογικὴ πρόσοδο πού πληρώνεται σὲ μετρητὰ, φανερώνει μιὰν αὔξηση τῆς τάξης τοῦ 528% καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος αὐξάνει κατὰ 748%, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ στὴν ἀγορὰ ἀνεβαίνει κατὰ 2.612%. Στίς δύο αὐτὲς χρονικὲς στιγμὲς ἡ ἐπίπτωση τοῦ φόρου στὴν παραγωγή εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ: στὴν περίπτωση μιᾶς καλλιέργειας δημητριακῶν πραγματοποιημένης σὲ μιὰ τυπικὴ ἐπιφάνεια τὸ ὕψος τῆς σπέντζας καὶ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ἀντιστοιχεῖ τὸ 1489 στοῦ 13% τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ τὸ 1796 μονάχα στοῦ 2%. Ἡ πορεία αὐτὴ, πού εὐνοεῖ τὰ ὄρια τοῦ πλεονάσματος καθὼς καὶ τὴν πραγματοποίησή τῆς φυσικῆς καὶ ἀναλογικῆς γαιοπροσόδου, ἀντισταθμίζεται μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἄλλων φόρων πρὸς τὸ κράτος, οἱ ὁποῖοι μηδενίζουν τίς δυνατότητες ἀπολαβῆς καθαρῶν εἰσοδημάτων

ἀπὸ τοὺς χωρικούς⁶.

Γιὰ νὰ ἀποσαφηνιστοῦν οἱ ὑπολογισμοὶ ἐτοῦτοι, οἱ σχετικοὶ μὲ τὴ γαιοπρόσοδο, σημειῶνῶ πὼς στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνα, τὸ εἰσόδημα ἑνὸς μισακάρη στὰ κτήματα τοῦ σουλτάνου στὴ Θράκη, ἐπιτρέπει τὴν κάρπωση ἑνὸς περισσεύματος ἴσου μὲ 130 ἀκτσέδες ἢ 21 κοιλὰ δημητριακῶν⁷: ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος φτάνουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στοὺς 100 ἀκτσέδες. Λοιπὸν τὸ καθαρὸ εἰσόδημα τοῦ κολλίγου ἀντιστοιχεῖ στὸ 3,7% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς —ὅπου ἡ ἀπόδοση ὑπολογίζεται 1:5.

Αὐτὰ τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ δείξουν πὼς ἡ φορολογία ἐπισύρει ἕναν ἔντονο ἐκχρηματισμὸ τῆς οἰκονομίας τῶν χωριῶν διαμέσου τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐμπορευματοποίησης: ὥστόσο αὐτὸς ὁ ἐκχρηματισμὸς ὀφείλεται σὲ ἔξω-οἰκονομικοὺς παράγοντες καὶ δὲν καταλήγει στὴ δημιουργία σχέσεων ἀγορᾶς μέσα σ' αὐτὴν τὴν οἰκονομία, τὴ βασισμένη στὴν αὐτοκατανάλωσι. Ἡ ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τῆς χρηματικῆς φορολογικῆς προσόδου, καθὼς καὶ ὄλων τῶν φόρων ποὺ εἰσπράττονται σὲ νόμισμα, ἀντικαθεπτίζεται στὴ δημογραφικὴ κίνηση καὶ στὴν κίνηση τῶν εἰσοδημάτων. Ἡ συσχέτιση αὐτῶν τῶν κινήσεων σὲ μερικὲς ἑκατοντάδες χωριῶν ποὺ βρίσκονται σὲ διάφορες βαλκανικὲς περιοχάς, ἐπιτρέπει τὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις⁸:

α) Ὑπάρχει μιὰ τάση ἰσορρόπησης τοῦ μέγιστου ὀρίου τῶν εἰσοδημάτων, ποὺ φτάνουν, κατὰ κάποιον τρόπο, σὲ ἕνα σημεῖο κορεσμοῦ, ἐκφράζοντας ἔτσι μιὰ τάση ποὺ ὑπάρχει καὶ στὴν παραγωγή.

β) Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιφέρει μιὰ μείωση τῶν εἰσοδημάτων, παρὰ τὴ διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων ἢ ἐπανακαλλιεργήσιμων γαιῶν.

γ) Τὰ εἰσοδήματα αὐξάνουν ταχύτερα ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ μόναχα στὴν περίπτωση ὅπου τὸ ἀρχικὸ τους ἐπίπεδο εἶναι χαμηλό· καὶ ἐπίσης, τὰ χαμηλὰ εἰσοδήματα φανερώσουν ἕνα ρυθμὸ αὐξησης μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ σχετικῶς ὑψηλότερα εἰσοδήματα.

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα ὀρισμένων κατάστιχων τιμαρίων ποὺ καλύπτουν 400 βαλκανικὰ χωριά⁹, τὰ χωριά ποὺ πραγματοποιοῦν ἕνα μέσο φο-

6. Πβ. Σπ. Ι. Ἄσδραχάς, Εἰσαγωγικὸ σημείωμα στὸ : *Ἡ Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15ος - 19ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα «Μέλισσα» 1979, 24.

7. Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα ποὺ παρουσίασε ὁ Ömer Lütfi Barkan, «Les formes de l'organisation agricole dans l'Empire Ottoman au XVe et XVIe siècle», *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* II (1939-40) 30-31 (Ἑλλην. μετάφραση στὸ : *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ*, 63-64).

8. Σ. Ἄσδραχάς, *Μηχανισμοί...*, ὅ.π., 194-195.

9. Σπ. Ἄσδραχάς, *Μηχανισμοί...*, ὅ.π., 210 κ.έ.

ρολογικὸ εἰσόδημα τέτοιο πὸς νὰ ἐπιτρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι στηρίζεται σὲ μιὰ παραγωγή πὸς ἀφήνει καθαρὸ ἐμπορευματοποιήσιμο πλεόνασμα, δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ ἓνα κλάσμα τοῦ πληθυσμοῦ τὸ ὁποῖο, κατὰ τὶς περιπτώσεις, κυμαίνεται ἀνάμεσα στὸ 3,08% καὶ τὸ 38,55% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, πράγμα πὸς δίνει μιὰ μέση ἀπόκλιση (standard) 9,35.

Τελειώνοντας τὶς σύντομες αὐτὲς παρατηρήσεις πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε πὸς τὰ δεδομένα μας δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καθορίσουμε τὴν κλίμακα τῶν οἰκογενειακῶν εἰσοδημάτων μέσα στὸ κάθε χωριὸ καὶ νὰ διακρίνουμε ἔτσι τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση πὸς θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ ὀριζόντια κινητικότητα· ὡστόσο, ἔστω καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν μέσων ὄρων κατὰ χωριὸ, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε πὸς αὐτὴ ἡ κινητικότητα συνέβαινε σὲ ἓνα μικρὸ κλάσμα χωρικῶν πληθυσμῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἢ συμπεριφορὰ τῆς κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν εἰσοδημάτων ὑποδεικνύει πὸς οἱ ἄμεσοι παραγωγοὶ δὲν εἶχαν οἰκονομικὰ κίνητρα γιὰ νὰ ἀυξήσουν τὸ κατὰ κεφαλὴ εἰσόδημά τους· προσανατολίζονταν ἀντίθετα στὸν περιορισμὸ τῆς παραγωγῆς: ἂν γιὰ τὴ συμπεριφορὰ αὐτὴν ὑπάρχει μιὰ κατεξοχὴν ἐξήγηση, θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τοῦ ὑποχρεωτικοῦ ἐκχρηματισμοῦ, πὸς μοναδικὸς του σκοπὸς ἦταν ἡ ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων.